

ональної культури в умовах глобалізації : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. наук з держ. упр. : спец. 25.00.01 «Теорія та історія державного управління» / О. С. Батіщева. – Л., 2007. – 20 с. **6.** Задахайло О. А. Організація управління культурою в Україні (адміністративно-правовий аспект) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.07 «Адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право» / О. А. Задахайло. – Х., 2006. – 19 с. **7.** Карлова В. В. Державна політика у сфері культури: сутність та особливості реалізації в сучасних умовах : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. наук з держ. упр. : спец. 25.00.01 «Теорія та історія державного управління» / В. В. Карлова. – К., 2003. – 20 с. **8.** Фесенко Н. С. Державне регулювання розвитку культури на регіональному рівні : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. наук з держ. упр. : спец. 25.00.02 «Механізми державного управління» / Н. С. Фесенко. – Х., 2006. – 18 с. **9.** Ігнатченко І. Г. Форми та методи державного управління культурою в Україні : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.07 «Адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право» / І. Г. Ігнатченко. – Х., 2009. – 20 с. **10.** Мельничук О. І. Статус всесвітньої культурної та природної спадщини людства в міжнародному праві : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.11 «Міжнародне право» / О. І. Мельничук. – К., 2006. – 19 с. **11.** Новий тлумачний словник української мови. У 3 т. Т. 2. К–П / уклад.: В. Яременко, О. Сліпущко. – К. : Аконіт, 2007. – 962 с. **12.** Балашов Л. Е. Філософія : учебник / Л. Е. Балашов. – 2-я ред., с изм. и доп. – М., 2005. – 672 с. **13.** Лазарович Н. В. Принцип Синергізму Йонезі Масуди як симбіоз людини та природи / Н. В. Лазарович // Науковий вісник НЛТУ України. – 2006. – Вип. 16.4. – С. 95–100. **14.** Філософія : учеб. для вузов / под общ. ред. В. В. Миронова. – М. : Норма, 2005. – 928 с. **15.** Брюггер В. Образ людини у концепції прав людини / В. Брюггер // Проблеми філософії права. – 2003. – Т. 1. – С. 136–146.

Надійшла до редколегії 23.06.2010

УДК 340.12:341.24:061.1ЄС

Д. О. Булгакова

КОНСТИТУЦІЙНА РЕФОРМА ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ ЗА ЛІСАБОНСЬКИМ ДОГОВОРОМ. ОСНОВНІ ПОЛОЖЕННЯ

Проаналізовано основні зміни, запроваджені Лісабонським договором до установчих договорів Європейського Союзу. Зокрема розглянуто структурні зміни, зміни у сфері зовнішньої політики, політики безпеки та зміни щодо порядку формування й роботи головних органів ЄС.

Проанализированы основные изменения, которые вносятся Лиссабонским договором в учредительные договоры Европейского Союза. В частности рассмотрены структурные изменения, изменения в сфере внешней политики, политики безопасности и изменения относительно порядка формирования и работы главных органов ЕС.

The main alterations which are made by Lisbon treaty to the constituent treaties of European Union are analyzed. Particularly, structural alterations, alterations of foreign policy, security policy and alterations concerning formation and work of main bodies of European Union are considered.

Метою статті є визначення основних змін, які вносяться Лісабонським договором [1] до «первинних договорів» щодо створення Європейського Союзу та Європейського Співтовариства.

Зазначена тематика є **актуальною**, оскільки стосується вивчення права Європейського Союзу, що являє собою унікальну інтеграційну правову систему, яка значно відрізняється від традиційних правових систем на кшталт міжнародного права або ж національного права (з урахуванням особливостей, притаманних федеративному чи конфедеративному державному устрою). Крім того, реформи, що пропонуються Лісабонським договором, передбачають настільки суттєві зміни у правовій системі ЄС, що мова у даному випадку йде про якісні зміни усієї системи в цілому, а не про окремі реформи, якщо порівнювати цей договір із його Амстердамським [2] чи Ніццьким [3] попередниками.

Впродовж п'ятнадцяти років три президенти України (Л. Д. Кучма, В. А. Ющенко, та В. Ф. Янукович) послідовно заявляли про неодмінність курсу нашої держави на набуття повноправного членства у Європейському Союзі. Проте останні події на європейському просторі (зокрема розвиток кризових явищ та зростання соціально-політичної напруги у країнах Балтії та таких країнах, як Греція, Іспанія та Португалія) на тлі глобальної економічної кризи потребують не лише вивчення, але, можливо і корекції політичних кроків, виходячи, перш за все, із національних інтересів українського народу. З іншого боку, за останні п'ятнадцять років змінився і сам Європейський Союз. За цей час було здійснено три значні реформи базових документів щодо його функціонування, не говорячи вже про невдалу спробу запровадження конституції для Європи 2004 р. [4]. Крім того, за ці роки за рахунок приєднання до Євросоюзу країн Центральної та Східної Європи територія та населення країн-членів цього інтеграційного об'єднання збільшилась майже вдвічі.

Варто зазначити, що процес підписання та ратифікації Лісабонського договору проходив набагато складніше та довше, порівняно з тими ж Амстердамським чи Ніццьким договорами. Цей факт неможна пояснити простим збільшенням країн, які повинні були його ратифікувати. Чого варті лише гарячі політичні баталії у Чехії чи повторний референдум щодо затвердження цього договору в Ірландії. Слід підкреслити, що на тлі попереднього провалу ідеї запровадження конституції для

Європи та зростання хвилі євроскептицизму аналіз положень Лісабонського договору являє не лише теоретичний науковий інтерес, але й дає змогу зрозуміти, наскільки зміни у самому Європейському Союзу здатні вплинути на позицію нашої держави щодо передачі значної частини своїх суверенних прав на користь наднаціональних органів цього об'єднання та наскільки Україна готова до існування в умовах тих правил та процедур, що пропонуються у новій, лісабонській редакції установчих договорів. При цьому не слід забувати, що однією із головних тенденцій Лісабонського договору є посилення повноважень наднаціональних органів ЄС та спрощення прийняття рішень на тлі збільшення кількості країн-членів, що, у свою чергу, безумовно приводить до необхідності використання країнами більш тонких інструментів захисту своїх національних інтересів з огляду на обов'язок виконувати усі рішення ЄС, навіть якщо будь-яка із країн-членів була проти такого рішення. Часи прийняття рішень у ЄС виключно шляхом консенсусу залишились у минулому, а тому Україна повинна бути готова до існування в новій європейській реальності, якщо бажає стати повноправним учасником головних політичних процесів на європейському просторі, а не лише спостерігачем та бездумним виконавцем волі «сильних світу цього».

Серед відомих дослідників, які займаються вивченням окремих аспектів права Європейського Союзу, можна назвати М. М. Гнатівського, І. А. Грицяка, В. Н. Денисова, А. І. Дмитрієва, В. М. Довганя, М. А. Ентіна, С. Ю. Кашкіна, Л. А. Луць, М. М. Микиєвича, О. М. Москаленка, В. І. Муравйова, В. Посольського, К. В. Смирнову, Л. Д. Тимченка тощо.

Аналіз Лісабонського договору, на нашу думку, слід почати із причин його розроблення, оскільки важливим є визначення того, наскільки ратифікований варіант відповідає визначеним цілям та якими є тенденції і форми подальшого реформування Європейського Союзу. Варто зазначити, що робота над вдосконаленням правової системи була розпочата невдовзі після укладення Маастрихтського договору 1992 р. [5] із посиланням на Лаакенську декларацію 2001 р. [6] та засідання Європейської Ради у Ніцці (2000 р.) фахівці справедливо вказують на такі основні напрямки подальшого реформування ЄС, як чітке визначення розподілу повноважень і компетенції між ЄС та державами-членами, визначення статусу хартії основних прав ЄС, консолідація та кодифікація існуючих установчих документів ЄС, вдосконалення правової основи ЄС на підставі принципів демократичності, прозорості та ефективності [7, с. 52]. Також варто відзначити, що на новий договір покладалось завдання зміцнення процедури ухвалення рішення в ЄС, консолідації ЄС

як єдиної організації та зміцнення позиції Європейського Союзу як суб'єкта міжнародного права.

З моменту провалу ратифікації Договору, що засновував конституцію для Європи, Європейський Союз зіткнувся з необхідністю вибору нового підходу в справі реформування своїх засновницьких документів. З усвідомленням назрілої необхідності внесення змін до основних договорів, а також бажанням зберегти якомога більшу кількість положень ДКЄ почалася робота над Договором, покликаним здійснити реформування головних джерел права ЄС [8, с. 73].

У ході аналізу Лісабонського договору варто виділити наступні пункти. По-перше, Лісабонський договір продовжив традицію вносити зміни в установчі договори ЄС шляхом викладення цих договорів у новій редакції, замість прийняття повністю нового документа, як це було у випадку із конституцією для Європи 2004 р. Саме тому повна назва договору звучить як «Лісабонський договір про внесення змін до Договору про Європейський Союз та Договір про створення Європейського Співтовариства». З іншого боку, Лісабонський договір не варто розглядати як новий варіант європейської конституції, хоча б вже тому, що на даному етапі країни-учасники відмовились від особливого статусу, якій пропонувалось надати у 2004 р., скромо надавши цьому документу принаймні зовні форму звичайного міжнародного договору. Як справедливо зазначають деякі дослідники, хоча концептуально Лісабонський договір доволі близький до конституції, проте нормативно він нею не є. Найбільш вірно було б сприймати Лісабонський договір як проміжний нормативний акт, який повинен сформувати поле для можливого подальшого прийняття конституції [9].

По-друге, Лісабонський договір формально змінив перелік установчих договорів Євросоюзу. Замість трьох рівнозначних договорів: про створення Європейського Союзу, Європейського Співтовариства та Євроатому у «ніщській редакції» [10, с. 128] мова йде про лише два установчі договори. По-перше, це Договір про Європейський Союз (Маастрихтський договір). По-друге, замість Договору про створення Європейського Співтовариства Лісабонський договір пропонує Договір про функціонування Європейського Союзу. І це не просто зміна назви. Йдеться про зовсім інший підхід до структури – замість глибокої інтеграції з економічних питань у рамках двох Європейських співтовариств та додаткових до цього елементів координації в рамках Європейського Союзу пропонується створення єдиної гомогенної організації. Таким чином скасовується дуалізм «Європейський Союз – Європейське Співтовариство». Наше розуміння також підтверджується відмовою від системи

«трех опор» та надання Європейському Союзу статусу юридичної особи та правосуб'єктності (ст. 47). При цьому варто підкреслити, що з урахуванням вищезазначеного та розділу 5 Договору про Європейський Союз мова йде про те, що ст. 47 говорить про наявність у ЄС єдиною правосуб'єктності як у світі прийняття внутрішніх рішень, так і щодо міжнародної правосуб'єктності ЄС при відносинах із третіми країнами та міжнародними організаціями.

Слід додати, що Договір про створення Євроатому [11], хоча формально і продовжує діяти, втрачає свій статус і перетворюється з одного з трьох головних установчих договорів у другорядний договір допоміжного характеру. Така точка зору підтверджується не лише тим, що відповідно до Протоколу № 2, що змінює договір про створення Євроатому, на це співтовариство майже у повному обсязі переноситься загальний правовий режим Євросоюзу. У ст. 1 Договору про Європейський Союз прямо вказується, що до основоположних установчих договорів договір про створення Євроатому більше не належить.

Також до складу установчих договорів включається Хартія Європейського Союзу про основні права [12]. На відміну від конституції для Європи 2004 р., яка прямо включала в себе текст Хартії, Лісабонський договір містить посилання на те, що Хартія про основні права «має таку ж юридичну силу, як і договори» (ст. 6 Договору про Європейський Союз). На думку С. Ю. Кашкіна, на сьогодні Хартія з повним правом може розглядатися як один із основоположних актів «нового ЄС». На відміну від протоколів і додатків, вона структурно не є частиною установчих документів Союзу, але має рівну з ними юридичну силу у праві ЄС [13, с. 12].

Окремим пунктом варто відзначити можливість виходу країни із ЄС, яка вперше передбачена Лісабонським договором. Частково поява цього пункту була спровокована подіями щодо Гренландії та її спроб як автономії датського королівства вийти з ЄС. З іншого боку, мова йде не про чітко прописаний детальний механізм виходу, а лише про таку можливість, що, у свою чергу, вказує на здебільшого декларативний характер цього положення.

Лісабонський договір пропонує серйозні інституційні зміни. При цьому всі запропоновані зміни можна поділити та такі, що запроваджують нові механізми, посади та органи, а також зміни, які стосуються вже існуючих органів ЄС. Серед першої групи таких змін можна виділити створення посади Президента Європейської Ради. На відміну попередньої ситуації, коли роль голови ЄС виконували країни-члени у порядку ротації, Президент Європейської Ради буде обиратися на термін 2,5 роки. Проте слід вказати, що у спадок від попередньої моделі голову-

вання в ЄС залишається деякою мірою церемоніальний характер цієї посади – йдеться, перш за все, про одноосібне представництво Європейського Союзу на міжнародних самітах. Варто окремо підкреслити, що одним із напрямів реформування, що запропонований Лісабонським договором, є посилення сфери спільної зовнішньої політики. Іншим важливим кроком у цьому напрямку стало запровадження посади голови зовнішньої політики (в оригіналі – Високий представник Союзу з іноземних справ та політики безпеки). Ця посада стала своєрідним симбіозом повноважень представника ЄС із зовнішньої політики та єврокомісара із зовнішніх зносин. Окрім підвищення статусу Євросоюзу на міжнародній арені, запровадження цієї посади має на меті створення своєрідного єдиного координаційного центру формування та реалізації єдиної загальноєвропейської зовнішньої політики. На фоні неоднозначного, а подекуди і протилежного ставлення країн-членів до тих чи інших подій у світі (війна в Іраку – найбільш яскравий приклад) створення такого єдиного центру є не лише вкрай важливим, але й прогресивним кроком з точки зору поглиблення інтеграційних процесів. Ось як описував ситуацію щодо відносин ЄС із третіми країнами до ратифікації Лісабонського договору Н. Ю. Ільїн: «Таким чином можна допустити, що формально-юридично співтовариство є компетентним у тих чи інших питаннях виступати від імені країн-членів. Однак мова може і повинна йти не про формальну компетентність ЄС, а про можливість конфліктності між повноваженнями ЄС і держав, що його становлять. ... Мова йде про те, що можна «крізь пальці» дивитись на дії ЄС на зовнішній арені, тоді як усередині окремих країн буде здійснюватись те, що вигідно їм, а не те, що Союз уклав зовні» [14, с. 205]. Запровадження посади Високого представника Союзу з іноземних справ та політики безпеки і має на меті в тому числі недопущення описаної ситуації у майбутньому.

Сфера повноважень Високого представника включає в себе як питання формування і реалізації зовнішньої політики у відносинах із третіми країнами, так і питання, пов'язані із реалізацію укладених угод всередині самого Європейського Союзу. Такий широкий спектр повноважень, обумовив, у свою чергу, не лише високий статус цієї посади, але й одночасне керівництво Високого представника Радою з міжнародних відносин ЄС та одночасну позицію віце-голови Європейської комісії.

З іншого боку, за Лісабонським договором проводиться більше розмежування повноважень з міжнародних питань між Євросоюзом як окремою організацією та країнами-членами. З урахуванням створення посади Високого представника та спектра його повноважень такий крок є необхідним для збереження

балансу між інтересами ЄС і його учасників. Варто зазначити, що концепція «дорозумілих повноважень» була сформована саме щодо сфери відносин ЄС із третіми країнами. Суть цієї концепції полягає у тому, що, на думку її прибічників, нелогічним є стан речей, за якого органи ЄС мають повноваження із прийняття внутрішніх нормативно-правових актів у тій чи іншій галузі та не мають повноважень укладати міжнародні угоди з цих самих питань [15, с. 150]. Ця позиція була підтримана Судом ЄС у таких справах, як 22/70 Commission v. Council (ERTA case), 2,4,6/76 North-East Atlantic Fisheries Convention, 1/76 Inland Waterway Vessels тощо [16]. Таким чином, без згоди держав-членів компетенція органів Європейського Союзу щодо укладання міжнародних договорів була автоматично поширена на усі сфери, в яких вони можуть приймати нормативно-правові акти.

Отже, існування та практична реалізація концепції «дорозумілих повноважень» потребувала більш чіткого розмежування повноважень між ЄС та країнами-членами у зовнішньополітичній сфері. У Лісабонському договорі передбачається, що ЄС є компетентним укладати міжнародні угоди лише у чотирьох випадках: а) якщо це прямо передбачено установчими договорами; б) якщо це є потрібним для досягнення мети, зазначеної в установчих договорах; в) якщо цього потребує юридично обов'язковий документ ЄС; г) якщо такий договір може «вплинути на загальні правила ЄС або змінити їх». Країни-члени мають право укладати будь-який міжнародний договір з урахуванням принципу лояльності – тобто якщо він не суперечить та не ставить під загрозу досягнення цілей, сформульованих в установчих договорах ЄС. Також ст. 5 Договору про Європейський Союз міцно пов'язує концепцію «дорозумілих повноважень» із принципами субсидіарності та пропорційності.

Щодо змін, які були запропоновані щодо головних органів ЄС, варто зазначити, що ці зміни торкнулись усіх головних органів без винятку. Почнемо з Європейської Ради. По-перше, зі складу Ради було виділено в окремий орган Раду у складі голів країн урядів. На сьогодні цей орган стає інституційно незалежним і самостійним.

По-друге, змінюється система головування у Раді. Замість одноосібного головування країни протягом півроку запроваджується триумвірат країн, який буде головувати 18 місяців та змінюватись, як і раніше, у порядку ротації. Та по-третє, зміни торкнулись системи прийняття рішень у Раді. Замість колишньої трьох критеріїв для прийняття рішення кваліфікованою більшістю голосів [17, с. 147–150] запроваджується система подвійної більшості. Тобто рішення вважається прийнятим, якщо

за нього проголосує 55 % членів Ради (як мінімум 15 країн), які представляють 65 % населення Союзу. Таким чином, створюються передумови щодо більш швидкого прийняття рішення. З іншого боку, варто відзначити, що запровадження нового механізму прийняття рішення слід розглядати як посилення наднаціональних тенденцій, адже тепер допускається прийняття рішення при меншій кількості голосів «за» при тому, що це рішення залишається обов'язковим для всіх країн, незалежно від їх позицій при голосуванні. Проте тут варто відзначити наступні нюанси. По-перше, запроваджується поняття так званої «блокуючої меншості» – тобто прийняття рішення блокується, якщо проти виступають чотири країни, які представляють 35 % населення. По-друге, система подвійної більшості набуває чинності лише з 1 листопада 2014 р. А до того часу продовжує діяти сучасна система, яка була скоригована Ніццьким договором 2000 р.

Не оминув оновлення і Європейський парламент. З 2014 р. гранична кількість европарламентарів зменшується до 750 + 1 та запроваджується нова система розподілу міст між країнами-членами – від 6 (мінімальна кількість) до 96 (максимальна). Важливою реформою є наступне збільшення ролі Європейського парламенту та обсягу його повноважень. Відповідно до ст. 14 Договору про Європейський Союз Європарламент майже прирівнюється за своїм статусом до Європейської Ради, що є величезним прогресом, порівняно з попередньою редакцією установчих договорів. Суттєво збільшуються повноваження Європарламенту щодо питань бюджету та економіки. Таким чином, Рада та Європарламент стають рівноправними учасниками законотворчого процесу. З іншого боку, посилення ролі Європарламенту слід розглядати в руслі двох паралельних процесів – спроби підвищення прозорості та демократичності процедури прийняття нормативно-правових актів в ЄС та посилення наднаціональних тенденцій цього інтеграційного об'єднання. Якщо перша тенденція може розглядатися як очевидна – парламент є законодавчим органом в усіх країнах-членах, а парламентська демократія – основою сучасної правової держави у сучасному її розумінні. Саме тому додавання Європейському парламенту деяких повноважень свідчить про бажання залучити цей єдиний загальновиборний орган у ЄС до більш широкої участі у законодавчому процесі. Інша ж тенденція не є такою очевидною. На нашу думку, розширення повноважень Європарламенту та поглиблення його участі у процесі прийняття рішень в ЄС повинно розглядатися в контексті легітимізації права Європейського Союзу як правової системи *sui generis*, яка відрізняється як від національного, так і від між-

народного права. У цьому ж контексті можна розглядати і кроки ЄС у сфері захисту прав людини та запровадження інституту громадянства ЄС. Тобто мова йде про формування, а згодом і посилення безпосереднього політико-правового зв'язку між населенням Європи та Європейським Союзом як особливою наднаціональною інтеграційною системою. Якщо розглянути посилення ролі Європарламенту саме у цьому контексті та взяти до уваги наявність юрисдикційної та предметної конкуренції між ЄС та країнами-членами, то, на нашу думку, посилення ролі Європарламенту можна вважати зменшенням ролі національних законодавчих органів країн-членів.

Лісабонським договором передбачено також реформування Єврокомісії, проте ці реформи мають здебільшого лише організаційний характер. З 2014 р. планується зменшення кількості комісарів до 18–19 осіб замість теперішньої формули «одна країна – один комісар». Таке зменшення відбудеться лише за умови прийняття відповідного рішення Європейською Радою. Відповідно до ст. 17 Договору про Європейський Союз Комісія залишається «захисником інтересів Союзу» та «наглядачем за дотриманням права ЄС».

Отже, на підставі проведеного аналізу серед головних змін, які запроваджуються Лісабонським договором, слід виділити наступні:

– **структурні зміни**, до яких можна віднести надання Європейському Союзу статусу юридичної особи та міжнародної правосуб'єктності, скасування структури із трьох опор та дуалізму «Європейський Союз – Європейське Співтовариство», – тобто мова йде про створення єдиної самостійної та самодостатньої організації, що має чітко виражену правосуб'єктність;

– **інституційні зміни**, до яких можна віднести запровадження нових посад, зокрема Президента Європейської Ради та Високого представника Союзу з іноземних справ та політики безпеки. Серед змін цієї групи варто окремо виділити зміни щодо формування органів ЄС, порядку їх формування та роботи. Зокрема йдеться про зміни у головних органах: Європейській Раді, та Комісії;

– **зміни у порядку прийняття рішень головними органами ЄС** та відповідно законодавчих процедур прийняття актів ЄС, обов'язкових до виконання всіма країнами-членами. Особливо слід зазначити, що однією із головних тенденцій цих змін є посилення ролі Європейського парламенту та перетворення цього органу на повноправного учасника законотворчого процесу.

Список літератури: 1. Лісабонський договір [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://europa.eu/lisbon_treaty/full_text/index_en.htm. 2. Амстердамський договір [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://eur-lex.europa.eu/en/treaties/dat/11997D/hm/11997D.html>. 3. Ніццький договір [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://eur-lex.europa.eu/en/treaties/dat/12001C/hm/12001C.html>. 4. Конституція для Європи [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://eur-lex.europa.eu/JOHtml.do?uri=OJ:C:2004:310:SOM:EN:HTML>. 5. Маастрихтський договір [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://europa.eu/legislation_summaries/economic_and_monetary_affairs/institutional_and_economic_framework/treaties_maastrich. 6. Лаакенська декларація [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://eulaw.edu.ru/documents/legislation/dekl_zaiav/laaken.htm. 7. Право Європейського Союзу : навч. посіб. / за заг. ред. Р. А. Петрова. – К. : Істина, 2009 – 376 с. 8. Гладенько О. Лісабонський договір ЄС 2007 року як новий етап еволюційного розвитку права Європейського Союзу / О. Гладенько // Вісник 73 Центральної виборчої комісії. – 2008. – № 1 (11). – С. 73–77. 9. Регель Г. Лиссабонский договор: новый вариант евроконституции / Г. Регель // Новая Европа [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.n-europe.eu/article>. 10. Право Європейського Союзу : учеб. для вузов / под ред. С. Ю. Кашкина. – М. : Юристъ, 2004. – 925 с. 11. Договір про створення Євроатому [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://europa.eu/legislation_summaries/institutional_affairs/treaties/treaties_euratom_en.htm. 12. Хартія Європейського Союзу про основні права [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://eulaw.edu.ru/documents/publications/chapters/charter_ogl.htm. 13. Європейський Союз: основопологаючі акти в редакції Лісабонського договору з коментаріями. – М. : Инфра-М, 2008. – 698 с. 14. Ильин Н. Ю. Основы права Европейского Союза / Н. Ю. Ильин. – М. : Норма, 2008. – 224 с. 15. Опришко В. Ф. Право Європейського Союзу / В. Ф. Опришко, А. В. Омельченко, А. С. Фастовець. – К. : Юрінком Інтер, 2002. – 460 с. 16. Joined Cases 2,4,6 / 76 // North-East Atlantic Fisheries Convention [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.eur-lex.europa.eu/smartapi/>. 17. Энтин Л. М. Европейское право / Л. М. Энтин. – М. : Норма, 2007. – 960 с.

Надійшла до редколегії 30.04.2010